

Денис Шаталов,
кандидат історичних наук

sokyrnyk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0334-5525>

1 Д. Яворницький, *История города Екатеринослава*. 2-е изд., доп. (Днепропетровск: Січ, 1996), 277; *Дніпропетровськ. Віхи історії* (Дніпропетровськ: Грані, 2001), 256; *Історія міста Дніпропетровська*. Під. ред. А. Г. Болебруха (Дніпропетровськ: Грані, 2006), 596.

2 Історії Дніпра присвячено також працю проф. Сергія Жука, однак вона стосується одного аспекту міського життя у пізньорадянські часи. S. Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnipropetrovsk, 1960–1985* (Washington DC and Baltimore, 2010), 440.

DOI: 10.15407/mics2023.01.160

 Creative Commons — Attribution-ShareAlike
4.0 International — CC BY-SA 4.0

ПЕРЕПЛЕТЕНІ ІСТОРІЇ ДНІПРА

Portnov, A. *Dnipro: An Entangled History of a European City*. Boston: Academic Studies Press, 2022.

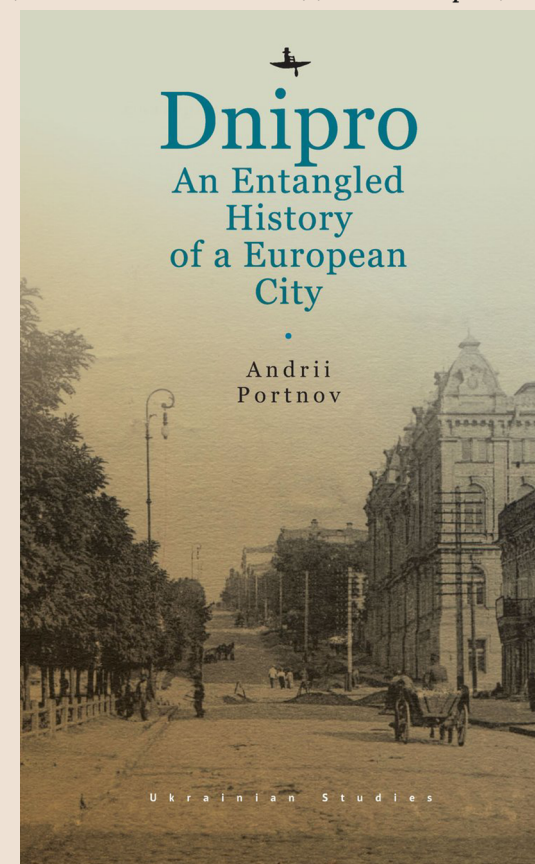
На відміну від більшості українських міст, найповнішою історичною синтезою для яких й досі лишається інформація з радянського проекту 1960-х «Історія міст і сіл Української РСР», Дніпру (Катеринославу-Дніпропетровську) пощастило мати навіть декілька праць із викладом власної історії¹. Проте саме цьому герою присвячена й нова синтеза проф. Андрія Портнова. Вона стала першою англomовною презентацією біографії міста², однак працю Портнова від попередніх проектів відрізняє не тільки мова викладу, але й ракурс.

Власне головний методологічний маніфест автор зробив вже в першому абзаці вступу “The Unfinished City” and Its Heroes”. Портнов ставить питання про те, наскільки історики можуть

поєднати загальний (тотальний) історичний підхід з мікроісторією окремої місцевості – міста без однієї національної більшості, добре усталеної самоідентифікації або широковіпізнаваної міфології? І як при спробі створити подібну оповідь ми можемо уникнути типових пасток методологічного націоналізму, статичності та телеологічності, імперської або марксистсько-ленінської ідеології, чи будь-яких інших узагальнюючих редукціоністських підходів? (р. 9).

Автор також запитує про те, наскільки домінуючі погляди на «великі» події та процеси, типу світових

© Денис Шаталов, 2023

війн, революції, модерності або міграцій, можуть бути переосмислені завдяки детальному аналізу місцевих матеріалів. Амбіцією своєї праці Портнов вказав зіткнення з цими питаннями при викладі синтези історії одного українського міста – Дніпра.

Проф. Портнов також одразу зауважив несталість дніпровського образу. За 2,5 сторіччя свого існування місто декілька разів змінило офіційну назву та метафоричні означення, які до нього прикладали – від «нових Афін» до «південного Манчестера», провінційне місто встигло також метафорично побувати «потьомкінською столицею», «столицею застою» або «єврейською столицею». Для автора ця несталість імен відбиває складнощі у вловленні сутності цього міста у світлі його історії (р. 9-10), а саме спробу цього можна вважати іншою амбіцією автора.

Портнов зазначив, що глави книги сфокусовані на ключових явищах європейської історії відповідної доби, тож біографія міста описується одразу в локальному та транснаціональному вимірах зі спеціальною увагою до того, який вигляд глобальні події мали на місцевому рівні. Також, окрім власне процесів та подій, автором зманіфестована увага до окремих пов'язаних із містом біографій, рівно як і до міського повсякдення. Отже, хоча автор прямо не дефініціював поняття «переплетеної історії», викладений у вступі методологічний маніфест пояснює, що автор розуміє під цим підходом.

Шість розділів книги презентують читачеві втілення цього підходу на конкретному матеріалі. У першому, «Потьомкінське місто», Портнов описує початковий етап історії поселення, вписуючи її в контекст імперської політики другої половини XVIII ст. Зокрема, йдеться про ландшафт, на якому постало місто, – як про природні умови, ріку Дніпро та її пороги і довколишні степи, так і про стиль життя регіону. Ці степи з часів середньовіччя були відомі як Дике Поле, етноконтактна зона номадів та землеробів, українців і татар. Породженням цього фронтиру було запорозьке козацтво, Січі належали і місцеві степи. Першою спробою підпорядкувати цю ділянку Поля державі було спорудження у 1635 р. в районі сучасного міста польської фортеці Кодак. З приходом до влади Катерини II, яка намагалася провадити політику просвіченого абсолютизму, активність Російської імперії була розгорнута на південь. Запорізьку Січ ліквідували, а на освоєних нею землях мали постати імперські міста. Не останню роль тут зіграв Григорій Потьомкін, головний архітектор імперського освоєння причорноморських степів. Автор описав Потьомкінські плани та амбіції у творенні Катеринослава як південної столиці імперії та те, як їх намагалися втілити в життя. Йдеться про історію «Катеринослава-I», невдалу спробу заснувати місто на лівому березі Дніпра у 1776 р., роль ексзапорозького містечка Нові Кайдаки в якості «тимчасового Катеринослава» – поки будувався власне Катеринослав, родовід якого вівся у XIX ст. від закладення міського собору

особисто Катериною II у 1787 р. Однак зі смертю наприкінці XVIII ст. Катерини та Потьомкіна їхні амбітні плани лишилися нереалізованими, і до другої половини XIX ст. Катеринослав існував лише як невеликий степовий губернський центр.

Розділ 2 «Манчестер на Дніпрі» присвячено кінцю XIX та початку XX ст., добі бурхливої індустріалізації та модернізації, символом якої і стало британське місто. Автор зупинився на сюжетах розвитку промисловості, в першу чергу чорної металургії, який швидко набирив обертів з 1880-х рр. Наслідком індустріалізації було вибухове зростання міста – з 1865 по 1917 р. його населення збільшилося майже вдсятеро, до понад 200 000 осіб. При цьому місто формувалося в умовах імперського мультикультуралізму. Автор зупинився на питаннях національної структури міста, основу мешканців якого становили росіяни, євреї та українці, та його повсякденності. У його презентації культурні аспекти переплетені з соціальними та національними, тож ідеться, наприклад, про повсякдення індустріального міста та його робітників, Катеринослав як місце активності російських і єврейських соціал-демократів та сіоністів, український рух та його місцевих активістів, антиєврейський погром, революцію 1905 року та її наслідки, а також про освіту та культуру у цьому складному місті можливо-стей та контрастів.

У розділі 3 «Симфонія революцій» розповідається, певно, про найбурхливіший період історії Катеринослава. Автор зупинився на сюжетах із життя міста в часи Першої світової війни, згадавши, зокрема, про місцевих менонітів та їхню лояльність в умовах війни з Німеччиною. Параграфи про Катеринослав у часи революції презентують читачеві калейдоскопічні зміни подій та режимів протягом декількох років. Йдеться про ідеологію та активність українських сил, більшовиків, білогвардійців, махновців та те, як місто це переживало: руйнування, єврейські погроми, криміногенна ситуація та матеріальний стан мешканців і їхнє повсякдення. Наслідком доби революції для Катеринослава стало встановлення радянської влади.

Розвитку міста в нових умовах присвячено розділ 4 «Радянський Дніпропетровськ». Портнов показав, як відбувалася радянська життєва організація у 1920-ті рр., зокрема, як Катеринослав став Дніпропетровськом. У главі презентовані різні аспекти цього складного часу в їхньому відношенні до міської історії: голод 1921 р., політика українізації, радянська антирелігійна політика, голодомор та масові репресії. На фоні цього описуються плани радянської індустріалізації та проекти творення нового міського простору. Окремий сюжет складала спроба формування літературного міфу міста Віктором Петровим-Домонтовичем.

Розділ 5 «Місто в війні» стосується важкого досвіду Другої світової. Автор презентував різнопланові аспекти дніпропетровської історії того періоду: радянську евакуацію, процес

встановлення окупаційної влади та «новий порядок» у місті, активність українських націоналістів та радянського підпілля, Голокост, нацистські плани організації життя та створення «арійського кварталу», археологічні розкопки з метою доказу давньої германської присутності, рівно як і повсякдення окупованого міста. У цій же главі описано повернення радянської влади та перші повоєнні роки Дніпропетровська з їхніми протиріччями, швидким відновленням міста, бандитизмом та радянським антисемітизмом.

Заключний розділ 6 «Брежнєвська столиця» стосується життя повоєнного Дніпропетровська. Воно багато в чому визначалося фактом розміщення тут у 1951 р. виробництва балістичних та космічних ракет. Дніпропетровськ став «закритим містом» із заборonoю доступу іноземців. Автор розглядає різні аспекти цієї закритості – значення стратегічного Південмашу для організації міського життя, його містоутворюючу функцію, а також краще порівняно з більшістю радянських міст постачання. Він також аналізує тогочасні ідеологічні обмеження та активність дніпропетровських дисидентів. Водночас автор на прикладі історіографічної школи проф. Миколи Ковальського показує парадоксальний наслідок закритості і прямого підпорядкування Москві місцевого університету як передумови відносної творчої свободи: місцеві історики почувалися вільніше, ніж їхні колеги з інших міст України. У главі також показується феномен українського радянського патріотизму, матеріалом для чого стали випадки Олеса Гончара та Петра Шелеста і радянських звернень до теми українського козацтва. Особливу цікавість щодо розуміння переплетення загально-радянського та місцевого в тодішній ідеології становить презентований сюжет про відзначення 200-річчя міста у 1976 р. Інша важлива сторінка пізньорадянської міської історії, на критичному аналізі якої зупинився автор, – це уявлення про особливий зв'язок Леоніда Брежнєва з Дніпропетровськом та існування «дніпропетровського клану» у радянській політичній еліті. Звісно, не лишилися без уваги і «низові сюжети», зокрема, проблема територіального зростання Дніпропетровська і пов'язаних із цим складнощів та повсякденне життя «закритого міста».

Епілог «Ні місто номер один, ні місто номер два» презентує спробу окреслити основні явища життя пострадянського Дніпра. У ньому автор сконцентрувався передусім на аспектах, дотичних до творення нових образів міста. Йдеться, зокрема, про місцеві політичні еліти та місто як «єврейську столицю» України, спроби дніпровських істориків утвердити козацьке походження Дніпра. Водночас розглядаються такі явища як радянська ностальгія, формування образу Дніпра як українського форпосту на південному сході та його ключової ролі в спасінні України у 2014 р., процес декомунізації у місті, внаслідок якого воно у 2016 р. вчергове у своїй історії змінило назву.

В останніх двох абзацах книжки автор повернувся до питань, близьких до порушених на початку свого тексту:

як розповісти історію, яка уникає оповіді? Як написати історію, яка є незавершеною і тому надзви-
чайно багатою? Що є сталим у швидкозмінних, зовнішніх або самонакинутих образах...? (р. 333).

Портнов припускає, що для відповіді на подібні питання «потрібна аналітична мова, менш
есенціалізована та політизована, більш динамічна та критична відносно будь-яких «природ-
ніх» базових інтерпретативних уявлень» (р. 333). Він сподівається, що пошуку такої мови
буде присвячена якась майбутня книга. Заразом очевидно, що «Дніпро» також є саме цією
спробою – але не теоретичною, а практичною.

Отже, наскільки вдалася автору задекларована у вступі амбітна мета пошуку відповіді на
методологічні питання, фактично пошуку нового способу презентувати історію міста, «пе-
реплетену історію»? На мою думку, цілком. Попередні дніпровські синтези (втім, як і абсо-
лютна більшість «Історій» інших українських міст) написані у фактографічній парадигмі.
Також «Історії міста» в Україні – це зазвичай «внутрішні» проекти, написані і видані у «го-
ловному герої» оповіді. Вони дають читачеві передусім хронологічно структурований за пе-
ріодами набір місцевих подій та фактів і навряд чи можуть становити предмет самостійного
читацького зацікавлення для когось з-поза меж міста. Використовуючи метафору, тради-
ційні міські історії являють собою скоріше історію фактів-дерев із минувшини поселення, за
якими не видно лісу-міста. Книжка ж Портнова – спроба презентувати саме ліс-цілість. Та-
кож це спроба показати місто не «само по собі» власним мешканцям, але зовнішньому чи-
тачеві в широкому контексті життя регіону.

«Історії» міст пропонують зазвичай лінійний та структурований наратив (показовий при-
клад – «Історія Одеси» 2002 р.³, де, окрім глав, присвячених потрясінням, війнам та револю-
ції, оповідь про кожну епоху вписана в стандартні параметри-розділи типу «Населення»,
«Міське управління та господарство», «Громадське життя»). У такий спосіб історія поселен-
ня презентується як сталий процес розвитку за заданими параметрами. Книга Портнова
побудована інакше. У розповіді про минуле Дніпра рік не намотується за роком, а тема за
темою. Автор не описує постійні процеси, які були фоном для «історичних» подій (напри-
клад, еволюцію мережі закладів освіти), кожен параграф кожної глави присвячено якійсь
унікальній події або явищу в історії міста (наприклад, тут з галузі освіти у фокусі потьомкін-
ські плани заснування університету у XVIII ст., спроби організувати вищу освіту в часи
нацистської окупації та місце «ракетного університету» в закритому місті й неочікувані бо-
нуси, які від цього отримали тамтешні історики). Щоправда, таким чином виходить, що

у фокусі автора передусім зміни та нестабільність. Це позначилося і на хронологічній організації викладу, що особливо помітно у змісті двох початкових глав. У центрі першої два десятиріччя кінця XVIII ст., а друга сконцентрована на трьох десятиріччях кінця XIX – початку XX ст. Може скластися враження, що в місті з часів Потьомкіна і до початку індустріалізації практично нічого не відбувалося, крім декількох описаних сюжетів. Хоча при цьому цей період можна вважати часом найбільшої стабільності в бутті Катеринослава, його неквапливого розвитку як центру степової губернії.

Отже, тематична та хронологічна організація викладу дала змогу автору рельєфно показати динаміку та мінливість явищ дніпровського життя, вписавши їх у контекст європейських, українських чи регіональних процесів і подій. Водночас використана Портновим схема побудови наративу як мозаїки з унікальних сюжетів ставить перед автором непросте завдання селекції фактів та явищ. Тут задекларована у вступі установка на розгляд та опис глобальних процесів через локальний рівень зумовила те, що в книзі представлені всі події та процеси, які сьогодні визнаються значущими для минулого країни і регіону. Відібрані автором специфічно дніпровські сюжети вдало відтіняють ці загальні тенденції і показують особливості конкретного міста. Звісно, локальних сюжетів або біографій могло бути більше, благо насичене дніпровське минуле пропонує багатий вибір. Але навряд чи фізично можливо вписати всі їх у межі одного тому. До того ж постає питання, чи не вийшло би так, що при насиченні у книзі XIX ст. подіями, цей період постав би перед читачем також динамічною добою змін та розвитку – у той час як для сучасників це була доба тихого провінційного буття? Обрана схема викладу також несе ризик того, що вся історія Дніпра буде сприйнята без тягlosti та стабільності, як калейдоскоп подій і змін, без процесів *longue durée*. Або ж цю презентовану нестабільність та змінність і треба вважати визначальною рисою дніпровського образу? Власне, на це натякає і сам автор.

Взагалі образам міста у книзі приділена велика увага. Автор інтенсивно використовує мемуари та щоденники, і через них знайомить читача з тим, як Дніпро у різні періоди свого буття сприймався власними мешканцями або сторонніми спостерігачами. Важливо, що і для самого автора Дніпро в кожному окремому розділі – це те, чим він постає в описуваний період, у широкому контексті доби. Таким чином, як видається, Портнову цілком удався декларований у вступі намір уникнути пасток накиннутих поглядів та ідеологій. У книзі представлена оповідь без сталих характеристик та заздалегідь визначених параметрів, тож ідеться не про Дніпро як одразу українське місто, а про той шлях та процеси, завдяки яким імперський Катеринослав та радянський Дніпропетровськ стали українським Дніпром.

4 Або навіть за його межами. Кодак, який на початку 1990-х першим був «номінований» на козацький початок Дніпра і досі не входить до міської смуги. Загалом у цій дискусії питання проблеми заснування конкретного міста підмінюється питанням історії заселення місцевості. Окрім сюжету, у рецензованій книзі щодо цього руху див. також статтю Олега Журби, поодинокий критичний відгук на нього. О. І. Журба, «Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття», *Universum Historiae et Archeologiae* 2 (27) (2019): 214–222.

5 Див. щодо цього влучні зауваги Павла Кравчука. П. Кравчук, *Упразднение Сечи как торжество идеи «государства благочиния»*. <http://gefter.ru/archive/18881>

6 Наостанок бачу своїм обов'язком зауважити, що вміщена у книзі на сторінці 258 світлина 39 позначена як приналежна до архіву Дениса Шаталова, але насправді походить з іншого джерела, очевидно, помилку з атрибуцією в книзі зумовив редакційний збій.

Наприклад, автор, я б сказав елегантно, поставився до презентації суперечок щодо дати заснування міста. Протягом останніх трьох десятиріч місцеві історики на противагу виводу початку дніпровської біографії з указів імперських чиновників 1776/1787 рр. активно просувають ідею «задавнення» та «українізації» його коріння. Вони пропонують офіційно виводити початки Дніпра від якогось із козацьких поселень, що існували на території сучасного міста⁴. Але Портнов описав цей рух не в першій главі, а вже у післямові, у контексті розповіді про сучасне місто й продовження пошуків його ідентичності. Дійсно, у цьому прагненні «покозачення» міської історії прочитується передусім сучасний патріотичний суспільний мотив. Багатьма українськими істориками процеси кінця XVIII ст. у причорноморських степах сприймаються зараз у жорсткій дихотомії «запорозьке» (яке беззастережно презентується як «українське») – «імперське» («російське»), із проекцією її на сучасне протистояння (тим більше актуалізована ця позиція була з 2014 р. у зв'язку із російськими претензіями на Південь України). Цій позиції властиве ігнорування того, що контексти XVIII ст. могли мати відмінні від сучасних логіку і фрейми⁵.

Отже, книга Андрія Портнова є не тільки новою – живою, науковою та художньо вдалою – спробою познайомити англомовного читача з минулим міста Дніпро, і через нього – з ширшим контекстом життя регіону. Ця книга важлива і як спроба методологічного пошуку. І видається, що запропонований Портновим концепт «переплетеної історії», позбавлений обмежень традиційних «Історій міст», придатний для «широкого вжитку» та з успіхом може бути застосований і для написання інших міських біографій, вписаних до широких контекстів. Втім, «досвід – єдиний критерій істини», тож, сподіваюся, подібні писання в недалекій перспективі з'являться⁶.